

Szczepański, Janusz

Żydowscy mieszkańcy Mazowsza w okresie międzywojennym

Rocznik Mazowiecki 21, 127-139

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tabela 5. Liczba i struktura ludności żydowskiej w województwie warszawskim w 1921 i 1931 r.

Województwo	W 1921 r.	W 1931 r.	Wzrost	Struktura
Warszawa	157 937	157 937	0%	100%
Osady miejskie	25 264	25 264	0%	100%
Osady wiejskie	132 673	132 673	0%	100%
Mazowsze	303 425	303 425	0%	100%
Warszawa	157 937	157 937	0%	100%
Osady miejskie	25 264	25 264	0%	100%
Osady wiejskie	132 673	132 673	0%	100%
Mazowsze	303 425	303 425	0%	100%

Janusz Szczepański

Żydowscy mieszkańcy Mazowsza w okresie międzywojennym

Przez stulecia, aż do wybuchu II wojny światowej, ludność żydowska miała w Polsce dobre warunki do rozwoju swojego bytu narodowego i materialnego religii i kultury.

Analogiczna sytuacja była na Mazowszu. Mocno związana z dziejami tego regionu społeczność żydowska stała w obliczu tych samych wydarzeń politycznych, co ludność polska, przeżywała koszmar wojen często przetaczających się przez mazowiecką równinę. Ludność żydowska trwale wpisała się w pejzaż życia gospodarczego mazowieckiego regionu, w rozwój handlu, rzemiosła i komunikacji.

Po odzyskaniu przez państwo polskie niepodległości ludność żydowska była najliczniejszą na Mazowszu mniejszością narodowościowo-wyznaniową. W świetle pierwszego powszechnego spisu ludności, przeprowadzonego w 1921 r., w województwie warszawskim, obejmującym zdecydowaną większość ziem Mazowsza, zamieszkiwało 303 425 Żydów (14,3% ogółu mieszkańców). Stanowili oni 35,5% ludności miast województwa warszawskiego oraz 33,3% mieszkańców osad miejskich tego województwa¹.

Na początku lat dwudziestych XX w. największy odsetek ludności żydowskiej występował w takich miastach województwa warszawskiego, jak: Kałuszyn, Otwock, Grójec, Wyszogród, Maków, Góra Kalwaria, Nasielsk, Radzymin.

¹ We wrześniu 1921 r. w miastach województwa warszawskiego zamieszkiwało 157 937, zaś w osadach miejskich – 25 264 Żydów, *Skorowidz miejscowości RP*, t. I; *M.st. Warszawa. Województwo warszawskie*, Warszawa 1925 (tablica wojewódzka).

Tabela 1. Miasta województwa warszawskiego z przewagą liczebną ludności żydowskiej – 1921 r.

Lp.	Miasto	Powiat	Mieszkańców ogółem	W tym Żydów	% Żydów
1.	Kałużyn	Mińsk Mazowiecki	6122	5033	82,2
2.	Otwock	Warszawa	8560	5408	63,1
3.	Grójec	Grójec	8375	4922	58,7
4.	Wyszogród	Płock	4297	2465	57,3
5.	Maków Mazowiecki	Maków Mazowiecki	6198	3369	54,4
6.	Góra Kalwaria	Grójec	5496	2961	53,8
7.	Nasielsk	Pułtusk	5030	2961	53,5
8.	Radzymin	Radzymin	4201	2209	52,5
9.	Mogielnica	Grójec	5316	2722	51,2
10.	Warka	Grójec	4306	2176	50,5

Źródło: *Skorowidz miejscowości RP*, t. I. *M.st. Warszawa. Województwo warszawskie*, Warszawa 1925, s. 35, 78, 107, 141, 185; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 36-37.

Przewagę liczebną ludności wyznania mojżeszowego można było także zaobserwować w niektórych osadach miejskich Mazowsza Północnego, obejmującego zarówno obszar województwa warszawskiego, jak i zachodnią część ówczesnego województwa białostockiego.

Tabela 2. Osady miejskie Mazowsza Północnego o największym odsetku ludności żydowskiej – 1921 r.

Lp.	Osada	Powiat	Mieszkańców ogółem	W tym Żydów	% Żydów
1.	Goworowo	Ostrołęka	1187	1085	91,4
2.	Czyżewo	Ostrów Mazowiecka	1835	1595	86,9
3.	Zaręby Kościelne	Ostrów Mazowiecka	1630	1254	76,9
4.	Bodzanów	Płock	1276	807	63,2
5.	Czerwin	Ostrołęka	362	218	60,2

Źródło: *Skorowidz miejscowości RP*, t. I. *M.st. Warszawa. Województwo warszawskie*, Warszawa 1925, s. 107; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 44-48, 66-67.

Na początku lat trzydziestych XX w. liczba Żydów na Mazowszu nieznacznie powiększyła się w porównaniu z 1921 r., natomiast odsetek ludności wyznania mojżeszowego, poza nielicznymi wyjątkami (Maków), nieznacznie zmniejszył się.

Tabela 3. Ludność żydowska w wybranych miastach Mazowsza Północnego w 1921 i 1931 r.

Miasto	1921 r.			1931 r.		
	Mieszkańców ogółem	Żydów	% Żydów	Mieszkańców ogółem	Żydów	% Żydów
Ciechanów	11 977	4403	36,8	13930	4572	32,9
Chorzele	2454	928	38,2	3032	949	31,3
Łomża	22014	9131	41,5	25022	8912	35,6
Maków	6198	3369	54,4	6645	3683	55,4
Mława	17003	5923	34,8	19609	6143	31,5
Nasielsk	5030	2691	53,5	6001	2923	48,7
Nowy Dwór	7829	3916	50,0	9386	4316	46,0
Ostrołęka	9145	3352	36,7	13341	4291	32,1
Płock	25752	7352	28,5	32998	6571	19,9
Płońsk	9220	4460	48,4	10409	4913	47,2
Przasnysz	6001	2158	36,0	7838	2207	28,1
Pułtusk	13504	5919	43,8	15487	6400	41,3
Różan	3285	1646	50,1	4268	1800	42,2
Serock	4694	2295	48,9	5413	2490	46,0

Źródło: B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 22-25, 36-37; Drugi Powszechny Spis Ludności z 9 grudnia 1931 r., Województwo warszawskie, Warszawa 1937, s. 34-41, Województwo białostockie, Warszawa 1938, s. 27-31.

Podobnie jak i w całej Rzeczypospolitej, ludność żydowska Mazowsza utrzymywała się z zajęć pozarolniczych, głównie z handlu, rzemiosła i drobnego przemysłu. W 1931 r., spośród zawodowo czynnych Żydów w województwie warszawskim, 63% utrzymywało się z handlu, 19,2% – z rzemiosła i przemysłu, 12,3% – z komunikacji i transportu. Działalność handlowa wśród ludności żydowskiej Mazowsza, także zamieszkałej we wsiach, koncentrowała się na ogół w sieci detalicznej, sprzedaży straganowej oraz w handlu wędrownym i domokrężnym². Żydzi dominowali w takich branżach handlowych, jak odzież, tkaniny, narzędzia, galanteria, obuwnictwo. Polacy częściej prowadzili sklepy spożywcze i kolonialne, alkoholowe, apteki. Do Polaków częściej należały jadalnie, restauracje, a dość liczne herbaciarnie – do Żydów. Żydzi prowadzili piekarnie, sklepy z artykułami przemysłowymi: naczyniami, szkłem, żelazem, produktami naftowymi, artykułami budowlanymi. Sprzedawali również narzędzia rolnicze, maszyny do szycia, ponadto handlowali instrumentami muzycznymi, zegarkami,

² „Statystyka Polska”, seria C, z. 57, tab. 34; S. Bronsztajn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium Statystyczne*, Wrocław 1963, s. 207-208, tab. A i B.

książkami³. Eugeniusz Daszkowski, mieszkający w okresie międzywojennym w Wyszkanie, wspominał:

Żydzi przeważnie zajmowali się handlem i usługami, co nadawało miastu szczególny koloryt. Przeważały małe żydowskie sklepy i sklepiki oraz jatki mięsne z drobiem i baraniną. W tych żydowskich sklepach kolonialnych, gdyż ta nazwa była w powszechnym użyciu, można było kupić dosłownie wszystko.⁴

W 1935 r. w Wyszkanie odnotowano 304 żydowskie rodziny utrzymujące się z handlu, w tym 170 sklepikarzy oraz 216 rodzin utrzymujących się z rzemiosła⁵. Na podstawie wykupionych świadectw przemysłowych na prowadzeniu handlu (tzw. patentów, stanowiących częściową formę pobierania w Polsce państwowego podatku przemysłowego), można wywnioskować, że w 1926 r. w największym mieście Mazowsza, Płocku, do Żydów należało 62% placówek handlowych⁶. Żydzi wprawdzie dominowali w handlu, ale ta ich działalność zapewniała większości handlującym jedynie minimalny dochód umożliwiający jako taką egzystencję. Znacznie większe dochody uzyskiwali żydowscy handlarze zbożem, bydłem i końmi. Spotkać ich można było w każdym mieście i miasteczku podczas jarmarków i cotygodniowych targów.

Na początku lat trzydziestych XX w. wśród 9,6 tys. mieszkańców województwa warszawskiego zajmujących się rzemiosłem około 40% stanowili rzemieślnicy żydowscy.

Tabela 4. Rzemieślnicy żydowscy w powiatach północnego Mazowsza według danych z 1 stycznia 1931 r.

Powiat	Ogółem	W tym		Odsetek rzemieślników żydowskich
		Chrześcijan	Żydów	
Ciechanowski	893	593	300	33,59
Makowski	718	354	364	50,69
Mławski	1588	1114	474	29,84
Płocki	1338	621	717	53,58
Płoński	739	410	329	44,51
Przasnyski	754	491	263	34,88
Pułtusk	1960	1069	891	45,45
Sierpecki	1676	1080	596	35,56
ogółem	9666	5732	3934	40,69

Źródło: *Rzemiosło województwa warszawskiego w świetle cyfr w roku 1930*, z. I, Włocławek 1931, s. 4-5.

³ J. Szczepański, *Spółeczność żydowska Mazowsza w XIX-XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 320. W 1931 r. w Myszynie na dziewięć piekarni, siedem należało do Żydów.

⁴ E. Daszkowski, *Mój Wyszkanie*, Szczecin 1996, s. 29.

⁵ J. Szczepański, *Spółeczność żydowska...*, op. cit., s. 321. W tym samym czasie w sąsiednim Serocku wśród 459 zatrudnionych Żydów 257 osób utrzymywało się z handlu. Wśród nich było 200 sklepikarzy, 20 handlarzy zbożem, 20 dzierżawców sadów, 10 trudniących się handlem obwoźnym, 5 – handlem rybami, 2 – handlem lasami.

⁶ M. Zajdeman, *Udział w handlu Polski Odrodzonej*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 2, Warszawa bdw., s. 465.

Na początku lat trzydziestych XX w. na Mazowszu w niektórych branżach produkcji i usługach zauważyć można było dominację Polaków, w innych zaś branżach – Żydów. Polacy przeważali w zawodach obsługujących rolnictwo takich, jak ciesielstwo, kowalstwo, murarstwo, stolarstwo. Żydzi z kolei opanowali usługi cholewkarskie, czapnicze, fryzjerskie, krawieckie, rymarskie, szklarskie i zegarmistrzowskie⁷.

Największym ośrodkiem żydowskiego rzemiosła na Mazowszu był Płock. Przed wybuchem II wojny światowej w tym mieście zarejestrowanych było 1115 żydowskich warsztatów rzemieślniczych, co stanowiło ponad 82% ogółu wszystkich zakładów rzemieślniczych w Płocku⁸. Atrakcyjność sprzedawanych produktów oraz indywidualne podejście do każdego z nabywców, zwłaszcza chłopów często pogardzanych przez mieszkańców miast (rzemieślników narodowości polskiej), dar zachęcania do kupna – to wszystko przyciągało do żydowskich rzemieślników sporą klientelę. Zazwyczaj chłopom omijali warsztaty i stragany polskie i woleli iść do Żydów, bo tam można się było targować nawet kilka godzin.

O interesy rzemieślników i kupców wyznania mojżeszowego troszczył się żydowski ruch związkowy, troszczyły się żydowskie instytucje spółdzielcze, spółdzielnie kredytowe, żydowskie banki. Widoczne to było szczególnie w latach wielkiego kryzysu gospodarczego. Zubożali rzemieślnicy i drobni handlarze mogli liczyć na niskooprocentowane pożyczki i porady prawne. Cechy i izby rzemieślnicze organizowały wystawy rzemiosła, także kursy dokształcające i odczyty mające na celu podnoszenie kwalifikacji zawodowych.

W okresie międzywojennym większość zakładów przemysłowych woj. warszawskiego była własnością żydowskich przedsiębiorców. W Płocku były to fabryki maszyn i narzędzi rolniczych Sarny i Marquliesa⁹. Do żydowskich przedsiębiorców należały też istniejące na Mazowszu: młyny, garbarnie, tartaki, olejarnie, farbiarnie, cegielnie, gorzelnie, browary i fabryczki wody sodowej. Intratnym zajęciem dla żydowskich przedsiębiorców były dostawy dla garnizonów wojskowych¹⁰.

Poza udziałem w rozwoju rzemiosła, przemysłu i handlu świadectwem ogromnego udziału mazowieckich Żydów w życiu gospodarczym II Rzeczypospolitej był transport i komunikacja. Założyli oni i obsługiwali firmy przewożące pasażerów między poszczególnymi miastami regionu. Mazowieccy Żydzi byli właścicielami pierwszych autobusów i samochodów ciężarowych, niezbędnych do uruchomienia szybkiego lądowego transportu¹¹.

Ogromne zasługi dla rozwoju żeglugi na Wiśle położył płocki przemysłowiec Maks Friedman. Wybudował on pierwszy montowany w kraju parostatek „Bel-

⁷ J. Szczepański, *Spółeczność żydowska...*, op. cit., s. 325.

⁸ *Kalendarz Informator Mazowsza Płockiego i ziem sąsiednich na rok 1939*, Płock 1939, s. 112-114.

⁹ Archiwum Państwowe w Płocku (APP), Akta m. Płocka, sygn. 21511, k. 14; *100 lat przemysłu maszyn rolniczych w Płocku*, Warszawa 1972 (wydawnictwo okolicznościowe).

¹⁰ J. Szczepański, *Spółeczność żydowska...*, op. cit., s. 331-332.

¹¹ *Ibidem*, s. 322-323.

weder". On też był właścicielem nowoczesnego statku „Bałtyk”, odbywającego regularne rejsy po Wiśle¹². Z usług przedsiębiorstwa Maksza Friedmana skorzystał w 1926 r. polski przemysł węglowy. Podczas strajku górników w Anglii na barkach specjalnie wybudowanych przez Friedmana spławiono duże ilości polskiego węgla do Gdyni i Gdańska i przeładowywano je na okręty płynące do różnych portów Europy Zachodniej. Maks Friedman odznaczony został Złotym Krzyżem Zasługi. Jego syn Bolesław wraz z innym płoczaninem, Józefem Rogozikiem, stali na czele spółki akcyjnej „Vistula”, zrzeszającej drobnych armatorów działających w rejonie środkowej Wisły¹³.

Ludność wyznania mojżeszowego na Mazowszu angażowała się w życie polityczne. Uczestniczyła we wszystkich nurtach życia politycznego społeczności żydowskiej okresu międzywojennego. Dużą popularność na Mazowszu, zwłaszcza wśród młodzieży żydowskiej, zyskał ruch syjonistyczny, dążący do stworzenia żydowskiego państwa w Palestynie. Największe wpływy wśród mazowieckich Żydów miała Organizacja Syjonistyczna w Polsce (Ogólni Syjoniści).

Wielkim zbiorowym doświadczeniem żydowskiej młodzieży Mazowsza był udział w różnych odmianach ruchu skautowego (szomru). Pozostawał on pod silnym wpływem żydowskich partii politycznych, które przez skauting zapewniały sobie wpływy w przyszłym elektoracie. Największe wpływy w żydowskim ruchu skautowym na obszarze woj. warszawskiego miała Organizacja Syjonistyczna. Młodzież wyznania mojżeszowego, zauroczona hasłami budowy państwa żydowskiego, masowo wstępowała w szeregi Ha Szomer-Hacair. Przeszkolenie młodych Żydów do ciężkiej pracy fizycznej prowadziła organizacja He-Haluc¹⁴.

Jedną z płaszczyzn współdziałania organizacji syjonistycznych na Mazowszu było zbieranie funduszy na „Keren Kajamet” – wykupywanie od Arabów ziemi w Palestynie oraz „Keren Hajesod” – specjalny fundusz zainicjowany w 1920 r. przez Nachuma Sokołowa (urodzonego w Wyszogrodzie, mieszkającego następnie w Płocku) dla wzmocnienia osadnictwa i budowy państwa w Erec Israel¹⁵. Do stworzenia żydowskiej siedziby narodowej w Palestynie dążyła też Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza (Poalej Syjon Prawica). W latach trzydziestych coraz więcej zwolenników na Mazowszu pozyskiwał Związek Syjonistów-Rewizjonistów, głoszących hasła walki zbrojnej z Brytyjczykami i Arabami w Palestynie. Przybudówką tej organizacji były utworzone w wielu miastach Mazowsza oddziały Betaru, prowadzące wojskowe szkolenie swych członków¹⁶.

Wśród budowniczych zrębów państwa żydowskiego w Palestynie byli żydowscy pionierzy z różnych mazowieckich miast i osad. Osuszali oni bagna,

¹² I. Schiper, *Udział Żydów w komunikacji i transporcie*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 2, op. cit., s. 546-547.

¹³ Ibidem, s. 547; S. Gierszewski, *Wiśła w dziejach Polski*, Gdańsk 1928, s. 223.

¹⁴ J. Szczepański, *Idea powrotu do „Erec Israel” wśród Żydów Mazowsza Północnego*, w: *Historia i polityka. Studia i rozprawy dedykowane Profesorowi Adamowi Koseskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. A. Bartnicki i inni, Pułtusk 2004, s. 330-334.

¹⁵ Ibidem, s. 332.

¹⁶ Ibidem, s. 333-334.

zakładali pierwsze osiedla i kibuce. Chwyłali za broń, by odpierać ataki ludności arabskiej¹⁷.

Największym twórcą państwa żydowskiego w Palestynie był urodzony w Płońsku – Dawid Ben Gurion (Dawid Grün), w latach 1935–1948 przewodniczący Światowej Organizacji Syjonistycznej, pierwszy premier Izraela (1948–1953 i 1953–1963)¹⁸.

Wielu młodych mazowieckich syjonistów wyjeżdżało do Palestyny na podstawie certyfikatów, czyli zezwoleń brytyjskich władz mandatowych, inni zaś dostawali się do Erec Israel nielegalnie. Władze województwa warszawskiego nie utrudniały wyjazdów do Palestyny. W porozumieniu z Wojskiem Polskim w wielu miastach garnizonowych Mazowsza rozpoczęto naukę strzelania dla młodzieży żydowskiej, przygotowującej się do wyjazdu do Palestyny¹⁹. Zwolennicy ruchu syjonistycznego, którzy zdołali wyjechać z Mazowsza do Palestyny przed wybuchem II wojny światowej, uniknęli koszmaru holokaustu. Oni też uczestniczyli w budowie zrębów odrodzonego Izraela.

Emigracji ludności żydowskiej do Palestyny i budowie Erec Israel stanowczo przeciwstawiało się najsilniejsze ugrupowanie socjalistyczne społeczności żydowskiej – Powszechny Związek Robotników Żydowskich na Litwie, w Polsce i Rosji, zwany Bundem. Pochodzący z Mławy jeden z przywódców Bundu, Wiktor Alter, podczas odczytu w Lublinie w dniu 23 grudnia 1933 r. stwierdził: „stworzenie państwa w Palestynie jest niemożliwe i należy bronić sprawy bytu robotników żydowskich w Polsce, a nie w Palestynie”²⁰. Ugrupowanie to, mające duże wpływy wśród robotników żydowskich Mazowsza, opowiadało się natomiast za obaleniem ustroju kapitalistycznego w krajach europejskich, zamieszkałych przez Żydów. Bund zabiegał też o przyznanie ludności żydowskiej szerokiej autonomii narodowo-kulturalnej.

W Polsce Odrodzonej Bund miał bardzo silne wpływy w żydowskich klasowych związkach zawodowych, wśród członków klubów robotniczych i bibliotek im. B. Grossera oraz bibliotek im. Pereca, w organizacjach spółdzielczych. Członkowie Bundu zasiadający w radach miejskich poszczególnych ośrodków miejskich Mazowsza walczyli o prawa polityczne i ekonomiczne żydowskich mas pracujących²¹. W okresie międzywojennym na Mazowszu najczęściej dochodziło do współpracy Bundu z Polską Partią Socjalistyczną. Widać to było np. podczas po-

¹⁷ O morderczej pracy haluców przy osuszaniu bagien pisał K. Pruszyński (*Palestyna po raz trzeci*, Warszawa 1936, s. 79-80).

¹⁸ J. Erez, *Dawid Ben Gurion*, Tel-Awiv 1957; A. Koseski, *Dawid Ben Gurion – współtwórca odrodzonego Izraela*, w: *Płońsk i ziemia płońska w XIX i XX wieku na tle dziejów Mazowsza Północnego*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Płońsk 1998, s. 115-128.

¹⁹ J. Szczepański, *Idea powrotu...*, op. cit., s. 334; Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Samodzielny Referat Informacyjny DOK I, I. 371/A, sygn. 35.

²⁰ Cyt. za: E. Horochem, *Socjalistyczny Powszechny Związek Robotniczy „Bund” w Lublinie w latach 1918–1919 (główne problemy)*, w: *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. T. Radzik, Lublin 1995, s. 225. W 1936 r. w Przasnyszu, w miejscowej bóżnicy doszło do przelewu krwi podczas bójki między bundowcami a syjonistami – rewizjonistami. Interweniowała policja (zob. J. Szczepański, *Spółczesność żydowska...*, op. cit., s. 278).

²¹ Postulaty płockiej organizacji Bundu zostały zgłoszone m.in. podczas posiedzenia Rady Miejskiej Płocka w dn. 2 stycznia 1930 r., APP, Akta m. Płocka, sygn. 2212.

chodów 1-majowych, gdy oba ugrupowania polityczne protestowały przeciw decyzjom władz państwowych i samorządowych, nieuwzględniającym interesów najuboższych.

Drugą po Bundzie najbardziej wpływową partią socjalistyczną wśród społeczności żydowskiej Mazowsza była Poalej Syjon Lewica. Hasła walki klasowej, uspołecznienia środków produkcji i autonomii kulturalno-oświatowej dla Żydów partia ta traktowała jako rozwiązanie tymczasowe, przed realizacją postulatu żydowskiego państwa socjalistycznego w Palestynie. Poalej Syjon Lewica od 1937 r. współpracowała z masową organizacją pod nazwą Liga Pomocy Pracującym w Palestynie, organizacją światową, która stawiała sobie za cel propagowanie emigracji robotników żydowskich do Palestyny oraz zbieranie środków finansowych na przejazd i zagospodarowanie się emigrantów.

W wyborach na XXI Kongres Syjonistyczny w Genewie (23 i 30 lipca 1939) w dzielnicy warszawskiej ponownie zwyciężył Blok Pracującej Palestyny. W wyborach wzięło udział 21,2% osób więcej niż w 1937 r., co wynikało z gwałtownego szukania przez część mazowieckich Żydów możliwości ucieczki przed narastającym zagrożeniem ze strony hitlerowskich Niemiec²².

Mazowieccy Żydzi odegrali ogromną rolę w działalności Komunistycznej Partii Polski, konsekwentnie walczącej o obalenie kapitalizmu i przejście władzy w Polsce w ręce klasy robotniczej. Wielu żydowskich komunistów zasiadało we władzach komitetów KPP różnych szczebli oraz we władzach ich młodzieżowych przybudówek, m.in. Komunistycznego Związku Młodzieży Polski (KZMP) oraz w Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom (MOPR)²³.

Poglądy socjalistyczne, komunistyczne i syjonistyczne były zwalczane przez zwolenników żydowskiej skrajnej prawicy, zwanych ortodoksami. W okresie międzywojennym należeli oni do partii Aqudas Jisrael, zwanej Aqudą. Jej członkowie rekrutowali się ze wszystkich warstw społeczności żydowskiej. Byli to jednak głównie przedstawiciele starego pokolenia. Oddziały Aqudy, kierowane przez rabinów, powstały we wszystkich miastach Mazowsza. W imię walki o utrzymanie religijnej tożsamości Żydów Aquda podejmowała działania na rzecz ścisłego przestrzegania zasad wyznania mojżeszowego, tradycyjnych zwyczajów i obyczajów w gminie żydowskiej. Aquda umacniała swoje wpływy przez zakładanie szkół religijnych wszystkich szczebli, m.in. dla żydowskich dziewcząt. Miała też pieczę nad prywatnym szkolnictwem przez kontrole chederów, stowarzyszeń oświatowych talmud tora.

Coraz liczniejsi wśród ortodoksów zwolennicy idei osiedlania się Żydów w Palestynie byli członkami partii religijno-syjonistycznej Mizrachi. W wielu miastach Mazowsza do wyróżniających się działaczy Mizrachi należeli miejscowi rabin²⁴. Młodzieżowa przybudówka Aqudy (Ceirej Aqudas Jisroel) poza krzewieniem tradycyjnej kultury żydowskiej wśród młodzieży miała ją jednocześnie przygotować do pracy w Palesty-

²² W. Jaworski, *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1996, s. 115–116.

²³ J. Szczepański, *Spoleczność żydowska...*, op. cit., s. 279–283.

²⁴ W Ciechanowie był to rabin Chaim Mordechaj Brunrot, w Gąbinie – Jehuda Lejb Złotnik, w Płocku – Jona Mordechaj Złotnik, w Przasnyszu – Hersz Mondri (zob. J. Szczepański, *Spoleczność żydowska...*, op. cit., s. 255–256).

nie. Przybudówką Aqudy dla młodzieży robotniczej była organizacja Poalej Aqudas Jisroel. Jej członkowie, przygotowując się do wyjazdu do Palestyny, uczestniczyli m.in. w wieczorowych kursach języka hebrajskiego oraz w lekcjach historii i geografii Izraela²⁵.

Żydowscy mieszkańcy Mazowsza angażowali się w życie polityczne Rzeczypospolitej, czego wyrazem było ich uczestnictwo w wyborach parlamentarnych i samorządowych. W wyborach sejmowych 1922 r. ludność żydowska Mazowsza zdecydowanie opowiedziała się za Blokiem Obrony Praw Narodowości Żydowskiej. Z terenu województwa warszawskiego miejsca w Senacie RP zajęli syjoniści Icchak Grünbaum i Maksymilian Apolinary Hartglas. Niewielkie poparcie uzyskały zaś partie robotnicze; Bund i Poalej Syjon Lewica²⁶.

Przed wyborami sejmowymi w 1928 r. organizacje syjonistyczne skupione były w Bloku Mniejszości Narodowych w Polsce. Ortodoksi i folkiści utworzyli natomiast konkurencyjny Ogólnożydowski Narodowy Blok-Wyborczy, popierający obóz sanacyjny i głoszący na liście nr 1 – tj. Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. On też odniósł zdecydowane zwycięstwo, szczególnie widoczne w powiatach Mazowsza wchodzących w skład ówczesnego województwa białostockiego²⁷.

Tabela 5. Wyniki głosowania ludności żydowskiej w miastach powiatowych Mazowsza Północnego podczas wyborów do Sejmu 4 marca 1928 r.

Miasto	Oddano głosów ważnych ogółem	Bund		Poalej Syjon- Lewica		Blok Mniejszości Narodowych		Ogólnożydowski Narodowy Blok Wyborczy		Głoszących na listy żydowskie ogółem	
		Głosów	%	Głosów	%	Głosów	%	Głosów	%	Głosów	%
Ciechanów	5163	–	–	106	2,0	689	13,3	681	13,2	1476	28,6
Łomża	9659	790	8,2	30	0,3	1676	17,3	897	9,3	3393	35,1
Maków	3131	–	–	241	7,7	585	18,7	3	–	829	26,4
Mława	8293	–	–	67	0,8	1125	13,5	850	10,2	2042	24,6
Ostrołęka	3151	230	7,2	4	0,1	572	18,1	538	17,0	1344	42,6
Ostrów	7238	–	–	71	0,9	1361	18,8	1177	16,2	2609	36,0
Płock	13714	243	1,7	118	0,8	2026	14,7	350	2,5	2737	19,9
Płońsk	4585	–	–	76	1,6	1583	43,5	271	5,9	1930	42,0
Przasnysz	3565	–	–	106	2,9	463	12,9	264	7,4	833	23,3
Pułtusk	6015	–	–	341	5,6	612	10,1	18	0,3	971	16,1
Sierpc	4407	257	5,8	68	1,5	783	17,7	379	8,6	1487	33,7

Źródło: *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku*, Warszawa 1930, s. 9-12.

²⁵ Ibidem, s. 256.

²⁶ *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 r.*, Warszawa 1926, s. 21-23.

²⁷ *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 r.*, Warszawa 1930, s. 9-12.

Wśród miast szczebla powiatowego najwięcej osób głosowało na listy żydowskie w Ostrołęce, najmniej zaś – w Pułtusku, gdzie członkowie Bundu głosowali masowo na listę PPS, zaś ortodoksi poparli BBWR. Analogiczna sytuacja była w Makowie Mazowieckim, gdzie – co warto podkreślić – stosunkowo duże poparcie uzyskała lista Poalej Syjon Lewica.

Podczas wyborów sejmowych 1930 r., charakteryzujących się wyraźnym spadkiem aktywności wyborczej, Żydzi głosowali na ogół na ugrupowania prawicowe. Najsilniejszym ugrupowaniem okazali się syjoniści. W województwie warszawskim lista Bloku Obrony Praw Narodowości Żydowskiej uzyskała 20 212 głosów, zaś lista Ogólnożydowskiego Narodowego Bloku Gospodarczego – 17 908 głosów²⁸. Ortodoksi wyraźnie byli podzieleni na zwolenników własnej listy i obozu sanacji, co bardzo osłabiło ich siłę wyborczą.

Z chwilą wejścia w życie nowej ordynacji wyborczej z dnia 8 lipca 1935 r., praktycznie zamykającej drogę opozycji do parlamentu w przyszłych wyborach, większość żydowskich i polskich partii politycznych zbojkotowała wybory parlamentarne 1935 i 1938 roku²⁹.

W miastach i miasteczkach przedstawiciele ludności żydowskiej uzyskiwali w wyborach samorządowych wyniki proporcjonalne do wielkości gremium wyborczego. Radni żydowscy nierzadko obsadzali 30-40% mandatów. Dzielili je zazwyczaj ortodoksi z syjonistami, bo te orientacje polityczne miały w ośrodkach miejskich Mazowsza największą klientelę³⁰. Wynik wyborów nie przenosił się jednak na obsadę stanowisk w radach miejskich. Radni żydowscy bywali najczęściej ławnikami lub członkami komisji, rzadko kiedy wiceburmistrzami³¹.

Z przemianami społeczno-politycznymi wśród mazowieckich Żydów integralnie związane było ich życie kulturalno-oświatowe. Poszczególne środowiska żydowskie założyły wiele organizacji i instytucji skupiających często ludzi o różnych poglądach politycznych, ale współpracujących ze sobą w celu zaspokajania własnych potrzeb duchowych. Odegrało to ważną rolę w umacnianiu grupowej więzi ludności żydowskiej, a także w budzeniu w niej świadomości narodowej. W każdym z miast Mazowsza prowadziło działalność Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe Tarbut, mające na celu rozpowszechnianie języka hebrajskiego, kultury i oświaty żydowskiej wśród osób wyznania mojżeszowego.

²⁸ *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych z dnia 16 i 23 listopada 1930 r.*, Warszawa 1935, s. XXIV-XXV, s. 3-15. Na Mazowszu Północnym listy żydowskie największe poparcie uzyskały w: Makowie Mazowieckim (50%), Raciążu (43,6%), Żurominie (41,3%), Nowym Dworze (40,5%), Różanie (40,0%).

²⁹ A. Belcikowska, *Partie polityczne i związki zawodowe w Polsce wobec wyborów do Sejmu i Senatu w 1935 roku*, Warszawa 1935, s. 12.

³⁰ J. Szczepański, *Spoleczność żydowska...*, op. cit., s. 294-300.

³¹ *Ibidem*, s. 298-299. W wyniku przeprowadzonych w październiku 1927 r. wyborów do magistratu w Wyszogrodzie, wiceburmistrzem został dr Widawski (syjonista), jednym z dwóch ławników – Chaim Kronenberg (ortodoksa). Po wyborach z marca 1930 r. w 24-osobowej Radzie Miejskiej Płońska znalazło się 12 Żydów. Wśród 3 ławników magistratu Płońska było 2 Żydów: syjonista Matys Broder i bezpartyjny Melik Sznycel.

Mimo braku pomocy finansowej ze strony władz państwowych i samorządowych na Mazowszu powstała sieć dobrze funkcjonujących żydowskich bibliotek. Tworzyły ją agendy placówek organizacji kulturalno-oświatowych i partii politycznych działających w środowiskach zawodowych. Najbardziej aktywną działalność na polu bibliotekarstwa prowadziło Towarzystwo Kursów Wieczorowych dla Robotników, zakładające biblioteki im. B. Borochowa. Własną sieć bibliotek miał ruch syjonistyczny. Pod jego politycznym wpływem znajdowały się też przeważnie biblioteki im. J.L. Pereca. Żydowskie biblioteki, oprócz udostępniania swoich księgozbiorów, organizowały odczyty, dyskusje polityczne, wieczorki kulturalne³².

Wśród Żydów Mazowsza bardziej niż czytelnictwo książek rozpowszechnione było czytelnictwo prasy. Do mazowieckich miast docierała żydowska prasa centralna o różnych kierunkach ideowopolitycznych, m.in. syjonistyczny „Hajnt” („Dziś”), ortodoksyjny „Dos Jidisze Tugblat” („Dziennik Żydowski”), bundowski „Folks-Cajtung”. Czytelnictwo prasy centralnej nie hamowało lokalnych inicjatyw wydawniczych. W latach trzydziestych XX w. ukazywał się m.in. „Płockier Cajtung” oraz „Łomże Sztyrne”. Wiele gazet w języku jidisz ukazywało się w Mławie³³.

Na Mazowszu, mimo prób podejmowanych w Płocku i Łomży, nie udało się założyć żydowskiego teatru zawodowego. Potrzebom elitarniej widowni służyły turnée teatrów zawodowych z Warszawy czy Wilna. Zespoły Idy Kamińskiej, a wcześniej Estery Rachel Kamińskiej, Zygmunta Turkowa, Dawida Hermana czy Michała Wejcherta, przywoziły na prowincję ambitny, artystyczny repertuar. Dla drobnomieszczańskiego widza grały wędrowne zespoły dramatyczne i rozrywkowe: Izraela Białkowicza, Hersza Harta, Rubina Maudelbauma, którzy godzili repertuar operetkowo-rewiowy (ulubiony przez żydowską publiczność) z ambicjami artystycznymi. Wszystko to nie zaspokajało jednak głodu teatralnego. Toteż na Mazowszu wśród społeczności żydowskiej kwitło amatorskie życie teatralne. Warto wspomnieć, że jednym z twórców izraelskiego teatru był założyciel przedwojennego zespołu amatorskiego w Ostrołęce – Meir Marqules³⁴.

Z Mazowsza pochodziło wielu znanych żydowskich artystów, poetów, pisarzy, muzyków, m.in. płocki malarz, Natan Korzeń, wystawiający swoje prace w Paryżu, znany w Nowym Jorku płocki poeta, Zysze Landau, płocki muzyk Meir Pozner, pochodzący z Mławy pisarz, Józef Opatoszu, autor znanej powieści *W lasach polskich*, która została sfilmowana w Warszawie³⁵.

³² Ibidem, s. 346.

³³ Ibidem, s. 348-351; M. Fuks, *Z dziejów prasy żydowskiej w Polsce w latach 1918-1939*, „Biuletyn ŻIH” 1970 nr 75, s. 55-74.

³⁴ J. Szczepański, *Spółeczność żydowska...*, op. cit., s. 351-353. W 1964 r. Meir Marqules otrzymał Nagrodę Izraela, najwyższą nagrodę państwową w tym kraju za osiągnięcia sceniczne i wkład w rozwój izraelskiego teatru.

³⁵ Ibidem, s. 354-356; M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi Polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982, s. 50; K. Askanas, *Sztuka Płocka*, wyd. 2, Płock 1985, s. 293-299; M. Przedpełski, *Żydzi płockcy. Dzieje i martyrologia 1939-1945*, Płock 1993, s. 21-24.

Bardzo dobrze rozwijało się na Mazowszu żydowskie szkolnictwo zarówno szczebla podstawowego, jak i średniego. Znaczna część młodzieży wyznania mojżeszowego uczęszczała do polskich gimnazjów.

Na Mazowszu bardzo popularne były też stowarzyszenia sportowe. Działały one głównie w środowiskach żydowskiej młodzieży rzemieślniczej i robotniczej i podobnie, jak ruch skautowy były penetrowane przez partie polityczne. Organizacji syjonistycznej podlegały „Makabi” i „Hapoel” i wszystkie one stworzyły w województwie warszawskim swe agendy. Przyciągały młodzież z małych przeludnionych miasteczek, gdzie jedyną perspektywą wobec biedy i braku zajęcia stanowiła emigracja do Palestyny. Stowarzyszenia sportowe, działające bez środków, bez sprzętu, bez pomieszczeń, sportowymi były w istocie tylko z nazwy – praktykowano w nich głównie zasady życia w grupie i uczo no języka hebrajskiego, bo to był język komendy i terminologii sportowej. Ale przynależność do „Makabi” czy „Hapoel” miała inny wymiar, mianowicie dawała poczucie wspólnoty, była wyrazem buntu pokolenia skazanego w Polsce na wegetację³⁶.

W okresie międzywojennym ważną rolę w zintegrowaniu społeczności żydowskiej odegrały organizacje społeczne. Grupowały one elitę finansowo-intelektualną. Głównym celem ich działalności było niesienie pomocy ubogim rodzinom żydowskim, których liczba w okresie międzywojennym wzrastała w szybkim tempie³⁷. Chorzy mogli liczyć na pomoc żydowskich stowarzyszeń charytatywnych. W Płocku prowadziło działalność Towarzystwo Niesienia Pomocy Lekarskiej Biednym Chorym Żydom „Ezras Cholim” (prezesem był Aron Juda Kenig). Wielu biednych trafiało do szpitala żydowskiego im. Izaaka Fogla. Wydatki szpitala pokrywano z kasy gminy żydowskiej w Płocku³⁸.

We wszystkich miastach Mazowsza wyjątkowo pożyteczną funkcję spełniała organizacja społeczna „Linas Hacedek”, udzielająca pomocy lekarskiej niezamożnej ludności żydowskiej we własnym ambulatorium lub w domu chorego; pełniono dyżury przy chorych. Pieniądze na działalność organizacji pochodziły m.in. z kwest publicznych i wieczorów recytatorskich. Przed wybuchem wojny bardzo prężną działalność charytatywną prowadził Oddział „Linas Hacedek” w Makowie Mazowieckim, liczący około 400 osób (prezesem był Izaak Wesolek)³⁹. Pomocy żywnościowej najbiedniejszym rodzinom udzielały też powszechne na Mazowszu towarzystwa dobroczynności „Bejs Lechem”. Opiekę nad biednymi i słabymi

³⁶ J. Szczepański, *Spolecznosc żydowska...*, op. cit., s. 357-360.

³⁷ Badania prowadzone w latach 30. przez Biuro Ekonomiczno-Statystyczne przy „Cekabe” (Centralne Towarzystwo Popierania Kredytu Bezpocentowego. Krzewienie Pracy Produktywnej wśród Ludności Żydowskiej w Polsce) wykazały, że w miastach nieprzekraczających 10 tys. mieszkańców, szosta część ludności żydowskiej korzystała z pomocy różnych stowarzyszeń charytatywnych (zob. R. Renz, *Aktywność społeczna i kulturalna Żydów w miasteczkach Kielecczyny w okresie międzywojennym*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemysł 1991, s. 329).

³⁸ APP, Akta m. Płocka, sygn. 64, k. 29; J. Przedpełski, *Żydzi płocki...*, op. cit., s. 29.

³⁹ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (APW), Urząd Wojewódzki Warszawski (UWW), sygn. 66, k. 481; I. Wesolek, *Monografia miasta Makowa, Maków 1938*, s. 105-107.

fizycznie dziećmi żydowskimi w wieku przedszkolnym organizowało również Towarzystwo Ochrony Zdrowia⁴⁰.

Spokojną koegzystencję ludności polskiej i żydowskiej na Mazowszu utrudniało zaangażowanie się znacznej części ludności żydowskiej w ruch komunistycznym, co spowodowało ugruntowanie się stereotypu „Żyd komunista”. Rozwojowi antysemityzmu szczególnie preferowanego przez Narodową Demokrację sprzyjała też rywalizacja ekonomiczna.

W miarę pogarszania się sytuacji gospodarczej w Polsce coraz częstsze były nawoływania do bojkotu żydowskiego rzemiosła i handlu. W latach 1932–1937 Mazowsze stało się miejscem antysemitycznych ekscesów, demolowania żydowskich sklepów i straganów przez bojówki Obozu Wielkiej Polski, a następnie Obozu Narodowo-Radykalnego „Falanga”. Wysuwane były wówczas hasła „Mazowsze bez Żydów”, „Nie kupuj u Żyda”⁴¹. Animozje polsko-żydowskie zostały wygaszone w obliczu rosnącego zagrożenia ze strony hitlerowskich Niemiec.

W końcu lat trzydziestych mazowieccy Żydzi na równi z ludnością wyznania katolickiego włączyli się w akcję pomocy na rzecz Funduszu Obrony Narodowej oraz Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej. Ofiarowali dużo pieniędzy, przekazali wiele cennych przedmiotów ze złota i srebra na dobrojenie polskiego wojska. W kwietniu 1939 r. gminy żydowskie z terenu Mazowsza zainicjowały akcję zbierania pieniędzy na Pożyczkę Obrony Przeciwlotniczej⁴². W sierpniu 1939 r. żydowskie partie polityczne, instytucje, zarządy żydowskich gmin wyznaniowych z Mazowsza wystąpiły z apelem o zgłaszanie się do wojska i prac przy kopaniu rowów i budowie schronów⁴³.

W ostatnich dniach sierpnia 1939 r., kiedy było już wiadomo, że wojna jest nieunikniona, Żydowskie Koło Parlamentarne uchwaliło rezolucję deklarującą „bezwzględną gotowość społeczeństwa żydowskiego w Polsce do wszelkich ofiar i poświęceń na rzecz państwa dla wzmożenia jego zwartości wewnętrznej i siły obronnej”⁴⁴.

Dalsze istnienie żydowskiej społeczności Mazowsza przekreślił wybuch II wojny światowej. Hitlerowski okupant nie tylko zniszczył cały dorobek życia społeczno-politycznego, gospodarczego i kulturalnego mazowieckich Żydów, ale też doprowadził do ich totalnej zagłady.

⁴⁰ J. Szczepański, *Spolecznosc żydowska...*, op. cit., s. 342.

⁴¹ Szeroko na ten temat J. Żyndul, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994; M. Sokolnicki, *Przejawy antysemityzmu w latach 30. w Płocku (w świetle akt Urzędu Województwa Warszawskiego)*, „Notatki Płockie” 1999 nr 2.

⁴² AAN, MSW, sygn. 968, k. 114; sygn. 971, k. 109; APW, UWW, sygn. 109, k. 39; W odezwie rabinatu i Zarządu Wyznaniowej Gminy Żydowskiej w Łomży z 5 kwietnia 1939 r., wzywającej do udziału w subskrypcji Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej czytamy: „W obliczu powagi chwili, my, Żydzi obywatele Rzeczypospolitej Polskiej czujemy się w słusznym obowiązku zgodnie z odwieczną tradycją Żydostwa Polskiego, pośpieszyć na zew Ojczyzny...” (B. Łętocha, A. Cała, Głowicka, *Dokumenty życia społecznego Żydów polskich 1918–1939 w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 1999, s. 82).

⁴³ J. Szczepański, *Spolecznosc żydowska...*, op. cit., s. 389–390.

⁴⁴ AAN, MSW, sygn. 972, k. 247–248.